

“Hakikî Ruh Mimarımız”

TANPINAR’IN İSTANBUL’U

MEHMET SAMSAKÇI

*“... İstanbul işte budur. Nereye bakarsak bakalım,
hangi ufuklara hasret çekersek çekelim, biz İstanbul'da
ve İstanbul'la göreceğiz. Bütün tarih boyunca bu
hep böyle oldu. Son beş yüzyılın hikâyesi, bir şehrin
terbiyesi ve tebcilinden başka nedir? Şiirden, sanattan,
muaşeretten dine kadar her şeyde İstanbul'un payı vardır.
O bizim hakikî ruh mîmarımızdır.”*

Ahmet Hamdi Tanpınar

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	11
1. BÖLÜM: MEDENİYET-EDEBİYAT-ŞAHSİYET ARASINDA ŞEHİR	17
Genel Hatlarıyla Edebiyatımızda İstanbul	19
Medeniyetin Zirve Noktası ve Tecelligâhı Olarak İstanbul	25
Tanpınar'ın Ruh Mimarı Olarak İstanbul - İnsan Tanpınar'ın İstanbul'u	30
10 Yıllık Fetret - Gurbet ve Hasret	35
Buluşma ve Sonrası	39
Tanpınar'ın Şehir Rehberleri	41
2. BÖLÜM: HIÇ YAZILMAMIŞ KADAR GÜZEL VE MÜSTESNA BİR ŞİİR: İSTANBUL'UN DOĞASI	43
İstanbul'un Mevsimleri	45
<i>İlkbahar</i>	47
<i>Yaz</i>	49
<i>Sonbahar</i>	50
<i>Kış</i>	52
İstanbul'un Ağaçları	55
İstanbul Suları	57
Lodos ve Sis	58
İstanbul Geceleri	62
3. BÖLÜM: TANPINAR KÜLLİYÂTINDA FETİH ve FATİH	66
Yaklaşan Büyük Yıldönümü	70
4. BÖLÜM: TÜRK İSTANBUL (TARİHİ YARIMADA)	78
Berrak Bir Manevî Çerçeve: Suriçi	80
Mahalle ve Cami	85
5. BÖLÜM: BOĞAZIÇI MEDENİYETİ	93
Türk'e Has Bir Yaşama Sanatı: Boğaziçi	93
Huzur'un Boğaz'ı	105
Bir Kültür Unsuru olarak Boğaz Balıkları	108

6. BÖLÜM: KOZMOPOLİT BİR BELDE: PERA (BEYOĞLU)	111
Beyoğlu Kahve ve Gazinoları	112
Hikâye ve Romanlarda Beyoğlu	114
7. BÖLÜM: İSTANBUL'UN MİMARİSİ ve İMARI	118
Mimarlarımız ve Mimarimiz	120
İstanbul: Sürpriz Peyzajların [da] Şehri	124
Sivil Mimarî	127
İmar	130
İbrahim Paşa Sarayı Meselesi	138
Bir Radyo Konuşması	145
8. BÖLÜM: İŞLEYEN VE YAŞAYAN İSTANBUL (ÇARŞILAR, PAZARLAR, KAHVELER...)	150
Sahaflar, Kapalı Çarşı, Beyazıt Sergisi	150
Mümtaz'ın Kapalı Çarşı Yürüyüşü	154
Kahvehaneler	156
9. BÖLÜM: İŞGAL İSTANBUL'U (MÜTAREKE SENELERİ)	161
Dergâh Dergisi ve İkbâl Kahvesi	161
Beyaz Ruslar	166
10. BÖLÜM: BİR RÜYADAN ARTA KALMANIN HÜZNÜ: ESKİ ve YENİ İSTANBUL	171
Eski İstanbul	173
Satıcı Sesleri	173
Kaybolan Mahalle	177
“Artık” Yalnız Eğlenen Şehir	178
Sokak Ortası Oyunları	180
Eski Mesireler	181
Ramazan ve Bayram	181
Tanpınar Maziperest ya da Nostaljik midir?	185
SON SÖZ	191
KAYNAKÇA	197

ÖN SÖZ

Ahmet Hamdi Tanpınar, şahsiyeti ve estetiği üzerinde büyük ve yapıcı etkisi olan beş şehri anlattığı aynı isimli kitabının yeni baskısının önsözünde -25 Eylül 1960'ta kaleme alındığına göre hemen hemen vefatından tam 4 ay önce- şöyle diyordu:

“Beş Şehir'in asıl konusu, hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiyaktır. İlk bakışta birbirleriyle çatışır görünen bu iki duyguyu sevgi kelimesinde birleştirebiliriz.”

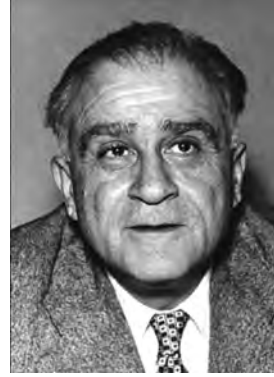
Aynı cümlenin biraz devamında da “... onların arkasında kendi insanımızı ve hayatımızı, vatanın manevî çehresi olan kültürümüzü görmek daha doğru olur.” demesi, yazar için şehrin, şehirlerin ne mânâ ifade ettiğini açıkça ortaya koyar. Evet, Tanpınar eskiyi, eskide kalanı ne kadar seviyor ve eski hayat değerleri ve unsurlarının gidişinden ne kadar ıstırap duyuyorsa bir o kadar da yeniye bağlıdır. O, Türkiye’de yaklaşık son 250 yıldır yapıldığı gibi bu iki dünyadan birisini sevmenin diğerine düşman olmak anlamına gelmediğini, gelmemesi gerektiğini bilen bir entelektüeldir. Bir insanın, mensubu olduğu milletin tarihini, kültürünü yapan unsurları, meselâ itikadını, zevkini, estetiğini ve yaşama üslûbunu günden, şimdiden kopmaksızın ve istikbâl ufkunu kaybetmeksizin sevmenin ve bilmenin altın anahtarını bulmuş yazarlardandır.

1699 Karlofça Antlaşması’nda başladığı kabul edilen gerileme ve çekilmenin, Tanzimat’tan sonra ivme kazandığı müşahede edilen kültür değişmelerinin, en geniş mânâsında yabancılaşmanın, çeşitli toplumsal travmaların millet hayatında ne kadar büyük problemlere sebebiyet verdiğini pekâlâ gören Tanpınar, zaman zaman “*Türkiye! Beni yedin!*” diye isyan etse de hayatı boyunca Türkiye’yi ve Türk insanının mâzi, hâl ve istikbalini düşünmekten, düşündürmekten ve yazmaktan geri kalmamıştır.

“Bir medeniyetin bir millette aldığı çehre” olarak tanımladığı kültürü en çok şehirde, şehirlerde gören ve duyan yazar, hocası Yahya Kemal gibi İstanbul’u, Türk-İslâm zevk ve estetiğinin bir şahikası olarak görüyor, okurlarına, talebelerine bir ufuk olarak İstanbul’u gösteriyordu. Bugün *Yaşadığım Gibi* isimli derleme kitapta yer alan şehir ve İstanbul merkezli yazılarından başka *Beş Şehir*’de de İstanbul’u anlatmış hatta en revnaklı ve özenli satırlarını İstanbul’a ayırmıştır. Yazarın Doğu ile Batı arasında sıkışıp kalmış bir cemiyet için sentezin imkânsız olmadığını gösteren ilk ve yarım kalmış romanı *Mahur Beste*, Mütareke İstanbul’unu anlattığı *Sahnenin Dışındakiler*, hâzâ bir İstanbul romanı olan hatta bir röportajda “...asıl karamanları İstanbul ve musikimizdir.” dediği *Huzur*, nihayet son ve yarım kalmış romanı *Aydaki Kadın*’da dekor hep İstanbul’dur. Türk dilinde kaleme alınmış en başarılı ironilerden biri olan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* de vak’aları İstanbul’da geçen romanıdır. Fakat bu kez içi boş bir modernliğin, yenilik iptilâsı ve gelenek düşmanlığının, bir zevk inkırazının yaşandığı dönemlerin eleştirisi mahiyetinde...

Fakat İstanbul’u uzviyetinde yaşayan, bu muazzez ve mukaddes beldeyi bütün halkı, halkının konuştuğu Türkçesi, surları ve sarayları, camileri ve dergâhları, çeşmeleri ve sebilleriyle; Boğaz’ı, güneşi ve lodosuyla, kısaca herkesi ve her şeyiyle seven Tanpınar, bu saydığımız eserleri haricinde de meselâ *Edebiyat Tarihi*’nde, *Yahya Kemal* monografisinde, herhangi bir makale ya da denemesinde, hatta bir dersinde, bir anket ya da röportaja verdiği cevapta ansızın anabilir. Aynı şekilde bu şehri azizi, fikrinin mahreci veya fonu hâline getirebilir. İstanbul’u en güzel bir kıyas unsuru hâline getirebilir. Evet, Tanpınar, bahsi İstanbul’a getirmenin, onu İstanbul’la açmanın ve toplamanın mahir üstatlarından.

Kadın da Tanpınar’a göre İstanbullu olduğu ve İstanbul Türkçesiyle konuştuğu için güzeldir. Zira İstanbul, bize has bir güzelin ve güzelliğin beşiği, aynasıdır ona göre.

Tanpınar

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, en güzel, selis ve artistik bir Türkçe ile çeşitli veçe ve cepheleriyle anlattığı, çizdiği İstanbul'a dair şimdiye kadar bazı mevzî çalışmalar yapılmışsa da konu etraflıca irdelenmiş, işlenmiş, çalışılmış değildir. Türkiye'nin bir tane İstanbul'u ve Türkçe'nin bir Tanpınar'ı olduğu hesaba katılırsa bu gecikmenin kültür hayatımız ve edebiyatımız için ne büyük bir kayıp olduğu kolayca anlaşılır. İşte elinizdeki kitap böylesi bir gecikmişliğin telâfisi, böylesi bir boşluğun doldurulması gayesiyle kaleme alındı.

Şehzadebaşı'nda doğmak ve ömrünün büyük kısmını İstanbul'da geçirmek, dahası İstanbul'da olmadığı zamanlarda da bu şehri özlemek hasebiyle bir İstanbul çocuğu ve yazarı olan Tanpınar'ın doğumunun 120. yılına bir armağan olmak üzere hazırlanan kitabın plânına gelinecek olursa:

Elinizdeki çalışmada evvelâ şehir, insan ve mekân üzerine -çalışmaya bir zemin, bir fon olması gayesiyle- bazı dikkatler sunulmuş, insanın sadece gündelik ve pratik değil ontolojik bir tarafı da olan şehrin, şehirlerin anlamı üzerine gidilmiştir. Ardından Türk edebiyatında İstanbul'un ne kadar ve nasıl ele alındığı kalın çizgilerle verilmiş, yine Türk medeniyetinin bir hülâsası, zirvesi ve en güzel aynası olan İstanbul'un mânâsına dair bazı dikkatler sunulmuştur. Bununla da yazarın, kendisine ve estetiğine bir "ufuk" olarak niçin İstanbul'u seçtiği sorusuna cevaplar aranmıştır. Bu ilk bölümde ayrıca bir şair ve yazar, estet ve kültür adamı olan Tanpınar'ın İstanbul'una girmeden önce bir birey, hepimiz gibi bir insan olarak yazarın -o çok sevdiği tabirle- şahsî macerasında şehrin payı ve tesiri aranmıştır.

Bu girizgâh mahiyetindeki bölümden sonra Tanpınar külliyyâtında çeşitli cepheleriyle İstanbul'u ortaya çıkarabilmek için de sırasıyla:

- *Hiç Yazılmamış Kadar Güzel ve Müstesna Bir Şiir: İstanbul'un Doğası*
- *Tanpınar Külliyyâtında Fetih ve Fatih*
- *Türk İstanbul (Tarihî Yarımada)*
- *Boğaziçi Medeniyeti*
- *Kozmopolit Bir Belde: Pera (Beyoğlu)*

- *İstanbul Mimarîsi ve İmarı*
- *İşleyen ve Yaşayan İstanbul (Çarşılar, Pazarlar, Kahveler...)*
- *İşgal İstanbul'u (Mütareke Seneleri)*
- *Bir Rüyadan Arta Kalmanın Hüznü: Eski ve Yeni İstanbul*

şeklindeki başlıklar altında bizim yorumlarımızla birlikte, gör-seller eşliğinde Tanpınar külliyyatını oluşturan çeşitli formlardaki eserlerden yapılmış alıntılar sunulmuştur.

Çalışmanın hemen tamamında görüleceği gibi bütün tespit, yorum ve dikkatler, Tanpınar'ın gördüğü, gözlemlediği, tek kelimeyle yaşayıp yazdığı veya anlattığı zamanların İstanbul'una ait görsellerle beraber verilmiş, bu sayede okurun gözünde ve muhayyilesinde Tanpınar İstanbul'unun daha canlı ve kalıcı bir biçimde belirmesi hedeflenmiştir. Doğrusu Tanpınar'ın anlattığı ve yorumladığı mekânların, semtlerin, peyzajların eski fotoğraflarıyla beraber bugünkü hâllerini gösteren fotoğraflarını da vermek, bu sayede kaybedilen veya Tanpınar'ın zamanına göre çok daha iyi durumda olan, onarılan, kazandırılan yapı ve mekânları günümüz okuyucusunun ilgisine sunmak mümkündür. Fakat biz esas olarak okuyucunun, yazarın dünyasına dâhil, vizyonuna şahit ve tecrübesine ortak olmasına gayret ettik. Bu yüzden de eski resim ve fotoğrafları kullanmakla iktifa ettik. Bu fotoğraflar değişik koleksiyonlardan derlenmiştir. Bu bağlamda Türkiye İstanbul Resim Fotoğraf & Video Galerisi - Turkey Istanbul Pictures Photos & Videos Gallery, Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivi, Encümen Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Koleksiyonu, Tanpınar'ın şahsî resimleri için İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, Merhum Mustafa Cambaz'ın fotoğrafları, SALT Araştırma, Imperial War Museums, şu an Marmara Üniversitesi katalogları içinde yer alan Taha Toros Arşivi başlıca kaynaklarımız oldu. Ayrıca eski İstanbul fotoğraflarının paylaşıldığı kişisel veya kurumsal bazı sosyal medya hesaplarının zengin arşivlerini de kullandık. Bütün bu kurum, grup ve kişilere bu cömertçe paylaşımlarından ötürü müteşekkirim.

Bu kitabın hazırlanması ve neşri aşamalarında değerli yönlendirme ve tavsiyeleriyle Hocam Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk'un unutulmaz desteği söz konusu olmuştur. Kendisine müteşekkirim.

İlk kez 2021 yılında Fatih Belediyesi tarafından yayımlanmış olan kitabın elinizdeki baskısını gerçekleştiren Bilge Kültür Sanat'a ve değerli editörüm Sibel Kandilli'ye ayrıca teşekkür ederim.

Prof. Dr. Mehmet Samsakçı
Ataşehir, 2025

3. B Ö L Ü M

TANPINAR KÜLLİYÂTINDA FETİH ve FATİH

Türk edebiyatında Fatih ve fetih hadisesiyle ilgili çok orijinal dikkatler geliştirmiş, yorum ve değerlendirmeler yapmış olan Yahya Kemal; tarihçilerin, okurlar üzerindeki tesiri artırmak amacıyla zaman zaman efsaneye, mite başvurduğunu, oysa 53 gün süren kuşatma sonrasında gerçekleşen İstanbul fetihinin böylesi destanî veya efsanevî anlatımlara ihtiyacı olmadığını söyler. Şair fethin, bilâkis “tarihin bir destanı” olduğunu vurgular. Bununla beraber İstanbul’un fethi, zamanla, daha doğrusu “icap ettikçe”, devlet küçüldükçe, millet ye’s’e düştükçe destanlaşmış, Tanzimat sonrasında yetişen, eser veren şairler, zor zamanlarda Fatih’e, Fatih’in eserine dönmüşler, bu güç, motivasyon ve ilham verici hadiseyi çeşitli formlardaki eserlerinde söz konusu etmişlerdir. Çalışmanın başında belirttiğim gibi, Abdülhâk Hâmid’in “Merkad-i Fâtih’i Ziyaret”i böylesi bir iltica arayışının sonucuydu.

Tanpınar’ın da İstanbul’un fethiyle ve Fâtih’iyle ilgili pek çok eserinde pek çok satırı söz konusudur.

Beş Şehir’in henüz başında “şehirlerin hayalimizde aldığı çehreler”in, üzerinde düşünülecek şey olduğunu ve bu çehrelerin, insandan insana ve nesilden nesle değiştiğini belirtir yazar. Tanpınar, Yahya

Fatih Sultan Mehmed
(The National Gallery UK)

Kemal'in "İstanbul'un Fethini Gören Üsküdar"da dikkatimizi çektiği, bugün Boğaz'ın Anadolu yakası, Üsküdar gibi İstanbul dediğimiz, İstanbul'a dâhil ettiğimiz bazı semtlerinin, 29 Mayıs 1453 Salı sabahındaki fetihten önce de Türk olduğu hakikatini bilir. Bu yüzden fetihten önce, Anadolu Hisarı'ndan, Üsküdar'dan, diğer Anadolu köylerinden Sarayburnu'na, Beyazıt, Fatih, Süleymaniye ve Edirnekapı surlarına kadarki mahallelere bir fetih özlemiyle bakanlarla, şehre fetihten sonrakilerin bakışları aynı değildir. İstanbul, fethi bekleyip özleyenlerle, ona mukim olanlar için farklı mânâlar ifade eder:

"Elbette ki XV. asır başlarında Üsküdar'da, Anadoluhisarı'nda oturan dedelerimiz İstanbul'a sadece fethedilecek bir ülke gibi bakıyorlar ve Sultantepesi'nden, Çamlıca'dan seyrettikleri İstanbul akşamlarında Şark kayserlerinin er geç bir ganimet gibi paylaşacakları hazinelerini seyreliyorlardı. Buna mukabil fetihten sonrakiler için İstanbul, bütün imparatorluğun ve Müslüman dünyasının gururu idi. Onunla övünüyorlar, güzelliklerini övüyorlar, her gün yeni bir âbide ile süslüyorlardı. O güzelleştikçe, kendilerini sihirli bir aynadan seyrederek güzel ve asil buluyorlardı." (B.Ş., s. 14)

İstanbul'un fethi, Tanpınar'a göre bir ordunun bir beldeye girmesi, orayı ele geçirmesi değildir. Fetih, Müslüman-Türk'ün imanının, bu iman esasları ve kâinat telâkki ve tasavvuru çerçevesinde gelişmiş zevkinin, yapıcı kudretinin -tek kelimeyle- şahsiyetinin aksettiği efsunlu bir hadisedir. Asırlar boyunca defalarca zorlanmış, aşılmaya çalışılmış surlar "Şâhî" ismi verilen topla günlerce dövülmüş, Haliç'e günlerce girilememiş, zaman zaman fütur getirilmiştir. Ama nihayet şehir, bir Nebevî müjdeye nâil ve Asya'yla Avrupa'ya hâkim olmak isteyen çok genç fakat "*Benim kudretimin yettiği yerlere imparatorunuzun ümit ve emeli bile yetişemez*" diyen azimkâr bir sultana râm olmuştur. Elbette mânâyı söze giydirme, sözü mânâyâ yakıştırma ustaları ve bir kitlenin en yüksek perdeden sesi olan şairler fırsatı kaçırmazlar:

*Çün dikildi kulesine râyet-i nusret-nümâ
Kal'a parmak kaldırıp İslâm'a girdi gûyiyâ*

Anadolu Yakası

(Ne zaman ki kulesine zaferin nişanesi sancak dikildi, kale sanki şehadet parmağı kaldırıp İslâm'a girdi.)

Kitabın ilerleyen sayfalarında Tanpınar, İstanbul halkının hürmet ettiği kimselere verdiği en yüce mânevî pâyenin “evliya”lık olduğunu, bu payeyi alanların başında da fetih ordusunun şehitlerinin geldiğini söyler. Bu, İstanbul’un ve İstanbullunun sahip olduğu kıymet ölçülerinin kavranılması noktasında çok değerli bir tespittir. Öyle anlaşılmaktadır ki fetih, İstanbul ve İstanbul’un kısa sürede aldığı manevî çehre, İstanbullunun zihin ve ruhundaki değerler manzumesinin zirvesinde yer almaktadır.

Kroniklerde “Ebü'l-Feth” diye de zikredilen Fatih Sultan Mehmed ve fetih hadisesi, Osmanlılar için daima mukaddestir. Tanpınar da geleneğin (bu geleneğin içinde sadece halk yoktur, şairler, âlimler, devlet adamları için de Fatih mübarektir) Fatih’e bakış tarzıyla, modern tarihçinin, entelektüelin perspektifini kıyaslar ve esasen geleneğe özenir:

“Eski medeniyetimiz dinî bir medeniyetti. Beğendiği, benim-
 seddiği adama ölümünden sonra verilecek bir tek rütbesi vardı: Ev-
 liyalık. Halkın sevgisini kazanmış adam mübarek tanınır, ölünce
 velî olurdu. Onun içindir ki İstanbul evliya ile doludur. Bunların
 başında fetih ordusunun şehitleri gelir. Onların mazhariyeti hak
 ve millet uğruna kazanılan rütbeden de üstündü. Çünkü bu ordu,
 genç hükümdarından en son neferine kadar mübarek bir ordu
 idi, tuğlarını İstanbul surlarının karşısına dikmeden asırlar ev-
 vel övülmüştü. Hepsi velî idiler. Biz şimdi fetih tarihini Garplılar-
 dan okuyor, Fatih'in hayatındaki aksaklıkları tenkit ediyor; ilim,
 sosyoloji filân yapıyoruz. Eskiler işi büsbütün başka türlü görü-
 yorlar, İstanbul'u fetheden milli hamleye ilâhî bir mahiyet veri-
 yorlar, bu işte hiçbir izafiliğe yanaşmıyorlardı. Hemen her yerde,
 çoğu surların etrafında olmak üzere, fetih şehitlerinin mezarları
 vardır. Bunlar Türk İstanbul'un tapu senetleridir. İstanbul'da bi-
 zim hayatımız bu şehit türbelerinin etrafındaki hürmetle başladı.
 Bizans'ın asırlarca işlenmiş, bin türlü külfet, merasim ve âdâbla
 dolu, altına ve sirmaya gark olunmuş derin ilâhîli rûhânîliğini
 dedelerimiz bu şehit türbelerinin başında yaktıkları ilk mumla
 yendiler. Bu suretle semt semt halkça kutlu yerler ortaya çıktı. Son-
 ra mimarî geldi, bu kutluluğu küçük bir mescitle, biraz yaldız ve
 yeşil renkle giydirdi.” (B.Ş., s. 45)

Beş Şehir'in bir kültür analizi ve tarih muhasebesi olduğu de-
 faatle vurgulanmıştır. Hakikaten bu eserde Tanpınar, bir mazi
 yoklaması, bir kültür keşfi yapar fakat bununla beraber, bugün
 o kültürün neresinde, ne kadar uzağında olduğumuzu vurgula-
 ma fırsatlarını da kaçırmaz. Eserin kaleme alınışında doğrudan
 müessir olduğunu -bizzat yazarının kendisinden öğrendiğimiz-
 Yahya Kemal'in, hakkında:

*Roma'nın şarkını fethettiğin andan sonra,
 Yüce dağlar gibidir gördüğün iş, Türk oğlu!*

dediği Fatih Sultan Mehmed ve ordusuna, hatta onlardan sonra
 gelen nesillere ananenin bakışlarıyla, âdiyet ve sıklet merkezle-
 rini, aynı zamanda müşterek kıymetler etrafında toplanma has-
 sasını yitirmiş, nihayet yalnızlar ordusunun birer ferdi hâline